

Kadri Tüür, Timo Maran

EESTI LOODUSKIRJANDUSE LUGU

Eesti kirjandusloos on looduskirjandusest kõnelemine ja selle uurimine suhteliselt uus nähtus. Mitmed kirjandusuurijad on küll eri aegadel ja eri meetodikaid kasutades tegelenud loodusmotiivide analüüsimisega meie kirjandusklassikasse kuuluvates teostes (Rebane 1977; Tüür 2001; Kalda 2004), märkimisväärselt palju on pööratud tähelepanu looduskujunditele luules (Kepp 1999; Soovik 2002; Speek 2002). Eraldi looduse kujutamisele keskenduva proosa uurimine kirjandusteaduslike vahenditega ning selle kaasamine eesti kirjandusloo üldpilti on senini entusiastliku algatuse tasemel, piirdudes peaaesjalikult vastavateemaliste käsitlustega ajakirjanduses ja artiklikogumikes (Maran, Tüür 2001a; 2001b; Tüür 2004) ning publitseerimata töödega (Relve 1989; Tüür 2003). Loodusest kirjutavaid autoreid on Eestis aegade jooksul olnud kümneid ning nende loomingu mõju kultuurile on võrreldav rahvusvaheliselt tuntud ameerika ja norra loodusesseistikaga.

Looduskirjanduse määratlus

Vähesed olemasolevad sekundaarsed ülevaated, mis analüüsivad ja mõtestavad Eesti loodusest kirjutatud teoseid, pärinevad peaaesjalikult loodusteaduste või pedagoogika vallas tegutsenud autorite sulest. Üks varasemaid sääraseid käsitlusi, mis hõlmab ka looduskirjanduse osa, on 1940. aastal Eesti Kirjanduse Seltsi poolt "Elava teaduse" sarjas välja antud ülevaateos "Eesti populaarteaduslik kirjandus. Kuidas see on arenenud ja mida pakub see praegu" (Annist jt 1940). Selles ülevaates mõtiskleb koolimees Johannes Käis looduskirjanduse ülesannete üle kultuuris.

Loodusteadusliku populaarse, üldarusaadava raamatu ülesandeks on pakkuda lugejate laiemale ringidele lektüüri, mis täiendaks ja laiendaks lugeja teadmisi loodusest ja loodusjõudude rakendamisest inimese teenisusse, andes käsiteldavast alast vahest üldjoonelise, kuid siiski elava ja

selge pildi. Niisugune raamat ergutab lugejas ka huvi looduse elu ja -nähtuste vastu ja kasvatab teda loodusesõbraks. (Annist jt 1940: 132–133)

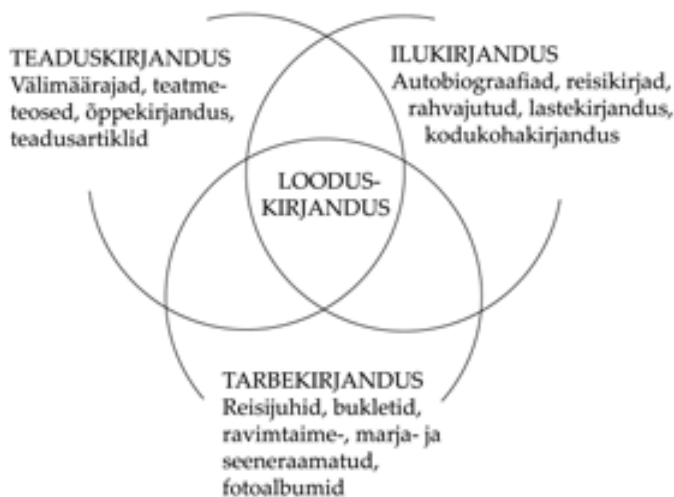
Nii sellest tsitaadist kui ka teoses käsitletava ainetiku ajaloolisest ülevaatest nähtub, et autorid hõlmavad populaarteaduse mõiste alla ka esteetilisust taotlevad ja esseistlikumad looduskirjeldused.

Populaarteaduse, selle hulgas looduskirjanduse mõtestamisega on seni kõige väljapaistvamalt tegeleenud professor Viktor Masing, seda nii vastava valdkonna teoreetilise käsitlemise kui raamatute arvustamise kaudu Eesti Looduse jt ajakirjade veergudel (Masing 1970a; 1970b; 1982; 1987). 20. sajandi olulisemaid ülevaateallikaid looduskirjanduse kohta on looduskaitsetegelase ja kodu-uuriija Jaan Eilarti raamat "Inimene, ökosüsteem ja kultuur. Peatükke looduskaitsest Eestis" (Eilart 1976). Raamatu sissejuhatavas peatükis "Eesti looduskaitse kujunemisteelt" on suurt rõhku pandud looduskaitseaadete levitamise ajaloole trükisõna vahendusel. Eilarti käsitus on ajaloolist perspektiivi järgiv; teoste klassifitseerimist esineb sedavõrd, et on eristatud puhtalt ilukirjanduslikud teosed ja need, mis on edendanud looduskirjandust rahvavalgustuslikust seisukohast.

Eesti looduskirjanduse teoreetilise määratlemise katseid on niisiis varasematel aegadel tehtud mitmeid, kuid tundub, et ühtse liigendusaluse leidmist on raskendanud ebaselgus küsimuses, kas meil on looduskirjanduse puhul tegemist pigem ilukirjanduse, teadus- või hoopis aimekirjandusega. Nii ilu-, teadus- kui aimekirjandus on aga looduskirjandusest laiemad mõisted, mis kattuvad omavahel vaid osaliselt.

Ameerikast alguse saanud ökoloogilise kirjandusuurimise traditsioonide kohaselt võib looduskirjandust määratleda kas laiemalt, kui kõikvõimalikke loodust sõnalises vormis kirjeldavaid tekste, sealhulgas välimäärajaid, käsiraamatuid, memuaare, ilukirjandust jm (Lyon 1996: 278), või kitsamalt, kui esseistlikke proosatekste, mis põhinevad kirjutaja edasiantavail loodusteaduslikel teadmistel ja eeldatavasti reaalselt aset leidnud looduskogemustel (Armbruster, Wallace 2001: 2). Materjali pii-ritlemise ja selguse huvides keskendub sinne vaatlus eesti looduskirjandusele kitsamas mõttes. Seda konkreetset materjali iseloomustavad tunnused on lühidalt järgmised.

1. Loodusteaduslik täpsus autori vahetute vaatluste edasiandmisel.
2. Loodusest saadud esteetilise elamuse kirjapanek kujundliku keelekasutuse abil, ilukirjandusele omases stiilis. Eesti looduskirjandusele on

Joonis 1. Teadus-, ilu- ja tarbekirjanduse koostoimel kujuneb looduskirjanduse tuumala.

olemuslik ka rahvapärimuse rohke kasutamine kujutatavate liikide ja nähtuste iseloomustamisel.

3. Taotlus äratada lugejas huvi vahetu kokkupuute vastu Eesti looduse ja looduskaunite paikadega; lugeja juhtimine loodusesse teksti kaudu.

Iga siin loetletud tunnus iseloomustab ühtlasi ka suuremaid tekstitüüpe, vastavalt teadus-, ilu- ja tarbekirjandust. Looduskirjandus paikneb nende lõikumisalal (joonis 1). Teksti määratlemine looduskirjandusena on seotud nihkega igale suuremale tekstitüübile iseloomuliku tunnuse teljel.

Teaduskirjanduse ja looduskirjanduse peamine erinevus seisneb nihkes diskursiivsel teljel: teaduskirjanduse keel on tunduvalt reglementeeritum kui looduskirjandusel, see pürib objektiivsusele ja neutraalsusele. Autori subjektiivse hääle esiletulek teaduslikus tekstis on üldjuhul kohatu. Looduskirjandus edastab, sarnaselt teaduskirjandusega, loodusteaduslikke teadmisi, kuid teeb seda varjamatult autori subjektiivse prisma läbi. Samas iseloomustab mõlemat esitatavate andmete loodusteadusliku täpsuse ja adekvaatsuse taotlus.

Ilukirjandust eristab looduskirjandusest nihe teksti poeetikas. Kui tegemist on äratuntavalt ja otsesõnu viidatult konkreetsete, reaalses maastikus eksisteerivate kohtade (olendite, situatsioonide) kirjeldustega,

siis omandab tekst kunstikavatsuslikkuse kõrval ka dokumenteeriva mõõtme. Autor ei loo teksti ainult fabuleerimisrõõmust, vaid ka sooviga osutada väljapoole teksti reaalsust jäävatele asjadele, mis seal tähelepanelikku suhtumist väärivad. Lugejale ei pakuta pelka fiktsiooni, vaid vahendatakse reaalselt maailma, mille suhtes tal tuleks võtta moraalne seisukoht ning seda ka igapäevaelus järgida. Neid kaht valda ühendab aga eeskätt kunstitaotluslik keelekasutus.

Tarbekirjandust eristab looduskirjandusest nihe teksti struktuuris. Tarbetekst on üldiselt heterogeenne, seda nii temaatika kui stiili poolest, samuti on tal sageli mitu autorit või koostajat. Seal esitatakse hulgaliselt mitmesuguseid praktilisi andmeid – näiteks teavet mingi piirkonna looduse, ajaloo, vaatamisväärsuste, teenuste ja hinnataseme kohta; infot esitatakse nii jutustava tekstina kui ka tabelite, jooniste või skeemidena. Graafiliste osiste olemasolu lähendab tarbekirjandust vormiliselt teaduskirjandusele, kus teksti kujul vormistatud analüüsi kõrval on andmete ülevaatlikul esitamisel samuti oluline tähtsus. Looduskirjanduse ja tarbekirjanduse peamine sarnasus seisneb õpetavas-juhendavas suunitluses; samuti igapäevaelus praktiliselt kasutatavaid näpunäiteid sisaldava teabe edastamises.

Eesti looduskirjanduses on suhteliselt levinud teksti ja foto kombinatsioon; seesugustel raamatutel võivad teksti ja piltide autorid kattuda (Jüssi 1986; Ernits 2003) või olla ka eri inimesed (Kask 1978; Leito, Önnepalu 1999). Sageli pole siin tegemist lihtsalt kirjutatu illustreerimisega, vaid fotod seostuvad tekstiga sisuliselt, omades emotsionaalselt ja tähenduslikult viimasega võrdset rolli.

Looduskirjanduse piirid teadus-, ilu- ja tarbekirjandusega on pigem sujuvad üleminekud kui jäigad eraldusjooned. Nii leiab looduskirjanduse ja teaduskirjanduse piirimailt hulgaliselt teadust populariseerivaid tutvustusi, mis ei põhine autori vahetutel vaatlustel, kuid teenivad ometigi lugeja looduse juurde juhtimise eesmärki. Looduskirjanduse ja ilukirjanduse vahealale jäävad jutustused, kus tegevuspaigaks on looduskeskond ja tegelasteks tihti ka metsaasukad, kuid mille süžee ja tegelastevahelised suhted järgivad pigem kirjanduslikule tekstile iseloomulikke käike. Loodus- ja tarbekirjanduse piirialal leidub aga käsiraamatuid, matkajuhte ja määrajaid, milles praktilist informatsiooni mitmekesistavad siin-seal esteetilist aspekti rõhutavad looduskirjeldused.

Vaadeldes loodusesseede tähenduskihistusi, võib nii teksti loomeimpulsist kui ülesehitusest lähtuvalt esmaseks pidada autori vahetu looduskogemuse edasiandmist. Neis kirjeldustes esinevad aeg ja ruum alati konkreetseks ja enamikul juhtudel on tegemist ka konkreetse sündmusega, milles autor osaleb. Tihti püüab autor oma läbielamist – näiteks kohtumist mõne huvitava loomaga või haruldase taime leidmist – lugejale edasi anda säärasena, nagu ta seda on ise kogunud, pöörates suurt tähelepanu vahetutele aistingutele või kirjeldades, millised emotsioonid teda sel hetkel valdasid. Autori vahetut kohalolukogemust markeerivad sageli viited eri meeleelundite tajudele.

Vettinud linik lämmatab värvid ja summutab vähesed helid – üksiku pasknääri krääksatuse ja tillukese sapatihaste salga sertsamise. Maastik on kössis. Pole õieti midagi, mis köidaks meeli. Astun mööda porist metsateed ja märkan üllatusega: olen kogu oma tähelepanu keskendanud sellele, et jalad mutta kinni ei jääks. (Jüssi 1986: 19)

Vahetu looduskirjeldus annab autorile hea lähtekoha ja ajendi tuua teksti juba uusi tähenduskihistusi, mis annavad edasi autori suhtumist looduskeskkonda või mõtestavad kogetut autori teadmiste toetudes. Esitatakse ka kultuuris käibivaid tõdesid ja iseenda maailmavaatelisi arusaamu, filosoofilisi seisukohti või looduskaitselikke põhimõtteid, mida autor pooldab ning mille õigsuses püüab lugejat veenda.

Kirjutajate seisukohti, veendumusi ja vaatenurka iseloomustavate tähenduskihtide puhul saame eesti looduskirjanduses välja tuua kaks domineerivat tendentsi. Esiteks on siinse looduskirjanduse traditsioonis rõhutatult suur teadusliku komponendi osatähtsus, mis väljendub detailideni täpsetes liigikirjeldustes ja -nimedes, aga ka loodusteadusliku taustinformatsiooni (kasvukohad, tunnused, toitumissuhted jms) rikkuses. Teaduslikkuse taotlus on aidanud tasakaalustada ka ilukirjanduslike väljendusvahendite kasutamist ja vältinud seeläbi tunderõhuliste moonutuste, antropomorfiseeringute või müstitsismi kalduvate loodusteoste tooniandvat esilekerkimist eesti looduskirjanduse mis tahes arenguetapidel.

Teine oluline eesti looduskirjandust iseloomustav tegur on olnud kodumaa-tundmise paatos, lokaalne, rahvapärismuslik ja topofiilne aspekt. Mitmete eri põlvkondade autorite, nagu näiteks Kustas Põldmaa, Jüri Parijõe, Johannes Piiperi, Juhan Lepasaare ja Fred Jüssi teosed juhatavad lugejaid tähele panema oma kodumaa ilu ning seda armastama. Veelgi

enam – looduskirjandus ärgitab inimest looma ka isiklike kohaseoseid, seda nii oma kodu lähedal kui ka Eestimaa muudes paikades. Taimi, loomi ja linde tutvustades kindlustatakse looduskirjanduse abil, et lugeja leiab midagi tuttavat ja omast igast kodumaa nurgast. Erinevalt näiteks Ameerika looduskirjandusest ei iseloomusta eesti looduskirjandust niivõrd globaalsete keskkonnaprobleemide kajastamine või inimese ja looduse vaheliste suhete üldistamine. Siinses traditsioonis on tähtsad kohaliku looduspärimuse ja -teadmiste edasiandmine, oma kodu tunde ja eestlasliku identiteedi kasvatamine kirjasõna kaudu.

Eestlased kui "loodusrahvas"

Analüüsid looduskirjandust nagu mis tahes teist looduse esitlusviisi eesti kultuuris, ei pääse uurija identiteeti ja ideoloogiaid puudutavatest küsimustest. Selleks on eestlasi liiga sageli peetud loodusrahvaks, kelle lähedane suhe metsaga neid naaberrahvastest ühtaegu eristab ja esile tõstab. Kui säärane arusaam ei sobinud kokku mõne ajaperioodi teistsuguse reaalsusega, projitseeriti see mineviku kuldaega, mil inimesed elasid kindlasti palju loomulikumalt, heades suhetes metsavaimude ja teiste looduskeskkonna hingestatud esindajatega. Säärastel kultuurimüütidel on oma kujunemislugu, eri kihistused ning ka omad sotsiaalsed, poliitilised ja kultuuriloolised põhjused, mistõttu neid ei tohiks kindlasti käsitleda kergekäeliselt või üheplaaniliselt.

Eestlaste "loodusläheduses" peitub aga omajagu paradoksaalsust. Kui ühelt poolt vastandus eesti talupoeg erilise loodussuhte tõttu muulastest aadlkonnale, siis teisalt oli eestlaste loodusläheduse kinnistamisel oluline roll just baltisaksa haritlastel. Küllap tundis eesti soost talupoeg 18. ja 19. sajandil põhjalikult kohaliku looduskeskkonna omadusi ning oskas selle võimalusi ka praktiliselt hästi kasutada. Seda kinnitab väga suur hulk Eesti Kirjandusmuuseumi arhiivides säilitatavaid pärimustekste, milles sisalduvad tähelepanekud loodusolude, ilmastiku, loomade-lindude elurütmi, taimede omaduste jms kohta. Baltisaksa ja sealtkaudu euroopa kultuuril oli aga vaieldamatult teeneid selles, et looduskirjeldused jõudsid eestikeelsesesse kirjasõnasse selle esimeses laines ning omandasid seal kindla koha.

Loodus, selle ülistamine ja ilustamine oli Euroopa kultuuriruumis oluliseks teemaks nii valgustus- kui romantismiperioodi kirjasõnas (vt

nt Goethe, Tobler 2004). Loodusehuvi kõrval pöördus toonase haritlaskonna tähelepanu lihtsa inimese ja tema maailma poole. Humanistlikust ideaalist lähtuv mõttesuund tõi kaasa pärimusliku kultuuri uurimise mitmel pool Euroopas ning ootamatult sattusid vaatluse alla ka Euroopa servaaladel elavad ning selle ajani vähemalt kultuurilises mõttes küllaltki omaette olnud rahvakillud.¹ Eestlase suhteid looduskeskkonnaga on oma maarahva-ainelistes kirjutistes puudutanud mitmed 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi alguse kirjamehed, nagu näiteks Otto Reinhold von Holtz, Otto Wilhelm Masing, Peter August Friedrich von Mannteuffel jt.² Ka Kristjan Jaak Petersoni pastoraalides on aimatud püüdu edasi anda eestlaslikku loodustunnetust (Speek 2002).

Eestlaste esimest rahvuslikku ärkamisaega 1860.–1880. aastail iseloomustavad baltisaksa kõrgkultuurist lähtuvate ja sellele vastanduvate eesti soost haritlaste identiteediotsingud. Olukorras, kus talurahvas määratles end peamiselt maaomandi kaudu, sai lähedus paikse külakultuuriga üsna enesestmõistetavalt ka tekkiva rahvusliku intelligentsi enesemääratluse lähtekohaks. Toonane huvi talurahva maailmapildi ja elukorralduse vastu ning selle kirjalikud väljundid on pakkunud rikkalikku ainet hilisemale looduskirjutiste traditsioonile. Jakob Hurda poolt 1870.–1880. aastatel algatatud rahvaluulekogumise aktsioonide käigus kirjutati üles rohkesti loodusega seotud suulist pärimust. Temaga samaaegselt üle-eestilist rahvaluulekogumist korraldanud Matthias Johann Eisen, hiljem ka Eesti Rahvaluule Arhiivi esimene juhataja Oskar Loorits tegelesid aktiivselt pärimuse mõtestamisega, kinnistades arusaama eestlaste erilisest suhtumisest loodusesse.

Loodussuhte iseloomu alusel seostati eestlasi teiste soome-ugri rahvastega ning vastandati neid nii indo-euroopaliku kultuuri kandjatele kui slaavisugu rahvastele. Oma aja kontekstis oli sellel tugev identiteedi-

¹ Oluline mõju läti ja eesti rahvakultuuri uurimisele oli saksa kõrgharitlase Johann Gottfried von Herderi (1744–1803) tegevusel, kes töötas aastatel 1764–1769 Riias pastorina. Pärast naasmist Saksamaale avaldas Herder kaheköitelise antoloogia "Volkslieder", mis muuhulgas sisaldas ka eesti rahvalaulude tõlkeid saksa keelde. Herder oli kirjavahetuses August Wilhelm Hupeli jt kohalikke olusid hästi tundvate baltisaksa haritlastega.

² Looduskujundite kasutamist baltisaksa haritlaste teostes vaatlleb Maie Kalda artiklil "Holtzi, Mannteuffeli ja Jannseni loomad" (2004: 31–43).

poliitiline tähendus.³ Eestlaste loodussuhte manifesteerimise näiteks võib tuua katke Oskar Looritsa teose "Eesti rahvausundi maailmavaade" peatükist "Suhtumine looduselle".

Nõndaviisi on kujunend soomesugu rahvaste usundi võib-olla kõige veetlevamaks jooneks just suur ja sügav loodustunne kuni harda ja anduva austuseni. See austus on eriti hell selletõttu, et kõigele suhtutakse kui omaväärsele. [---]

Kujutelles loodust omataoliseks ja austades selle samaväärsust, ei peeta siis muidugi ka inimest looduse üleolevaks kuningaks, kelle jumal alles viimasena ja omaenda näo järgi loond, nagu käsitleb teda iisraeli jt. rahvaste ilmavaade, vaid meie esivanemate ürgdemokraatlikule mõtteviisile inimene on samaväärne ja üheõiguslik kogu muu loodusega. (Loorits 1990: 45)

Selle teesi toetuseks esitab Loorits suhteliselt vähe veenvaid näiteid eesti rahvapärimusest; pikem sissevaade soome-ugrilikku "loodusdemokraatiasse" antakse hoopis tšeremissi (mari) kombestiku näitel. Loorits viitab, et võõrmõjude survele on eestlaste analoogne looduskäsitlus aja jooksul tuhmunud.

Olemasolevate allikate põhjal on küllalt raske väita, mil määral on eestlaste oletatav looduslähedus meile ajalooliselt omane, mil määral aga mõnel selleks soodsal ajalooetapil asjahuviliste poolt konstrueeritud nähtus. Eesti looduskirjanduse analüüsi seisukohalt pole see tegelikult ka kõige olulisem probleem. Loodusläheduse idee on eesti algupärasest looduskirjanduses implitsiitselt olemas tema sünnist saati, looduskirjanduse uurimine kirjandusteaduslike vahenditega võib aidata vaid kaardistada selle eri vorme ja kihistusi.

Järgnev põgus ülevaade eesti looduskirjandusest on liigendatud teemaatilisel, kajastades samas mõnevõrra ka selle arengulugu. Alustades lähemat koduümbrust tutvustavatest ning kodumaa tundmaõppimise eesmärki teenivatest loodusloolistest kirjutistest on eesti looduskirjanduses aegamööda tooniandvaks saanud looduses tavainimesele märkamatuks jäävaid seiku ning looduse filosoofilisi aspekte tutvustavad

³ Mõistetavalt omandab ideoloogiline komponent veelgi olulisema koha Looritsa paguluses ilmunud kirjutistes. 1951. aastal Stockholmis ilmunud "Eestluse elujõud" on juba eeskätt filosoofiline ja paiguti ka kujutluslik mõtisklus eesti ja laiemalt soome-ugri rahvaste kujunemisloost ja identiteedist (Loorits 1951).

kirjutised. Kõiki eesti looduskirjanduse etappe iseloomustab ka tugevalt looduskaitsealine suunitlus. Ehkki loodust kirjeldavad teosed võivad pealtnäha tunduda poliitikast kaugemal seisvat kui mis tahes muul teemal kirjutatu, kajastuvad neiski eri riigikordade ja valitsevate ideoloogiate tingimustes soositud või ebasoovitavad teemad, vaatenurgad ja hoiakud. Nii ei saa me looduskirjandust käsitleda päriselt lahus ühiskondlikest protsessidest – nagu looduskeskkond isegi ei ole mingil moel inimtegevusest eraldi seisev nähtus.

Lood lähemast loodusest

Eesti looduskirjanduse lugu algab vanemate kooliõpikute ja kalendrikirjanduse ning muude perioodiliste väljaannetega. Piiri tõmbamine toonaste õpikute ja laiemalt rahvalgustuslike lugemisraamatute vahele ei ole ilmselt üheselt võimalik ega isegi otstarbekas. Sama raamat võis korraga täita mitut funktsiooni, olla ühtaegu nii teatmeteoseks, õppevahendiks kui lihtsalt põnevaks lugemiseks. Siinkohal peatugem vaid mõnedel esinduslikumatel varase kooli- ja teatmekirjanduse näidetest, milles looduskirjeldustel on oluline osa.

Jakobsoni 1867. aastal ilmunud "Kooli Lugemise raamatu" esimesest osast kujunes 19. sajandi teisel poolel üks populaarsemaid eestikeelseid raamatuid; teosest ilmus kokku viiesteist trükki (viimane neist 1906. aastal). Õpiku esituslaadi iseloomustades on tõdetud: "Mõned looduskirjeldused tõusevad tõelise ilukirjanduse tasemele" (Jansen, Põldmäe 1968: 55). Õpikutekstile, mis kujutab endast tarbeteksti info edastamiseks, ei saa keelelist ilmekust muidugi esmaseks kriteeriumiks seada, kuid Jakobsoni looma- ja looduskirjelduste vastupidavus ajale osutab, et elav ja emotsionaalselt mõjuv esitus ei ole siinjuures sugugi vähetähtis aspekt. Looduse tundmisele liitub Jakobsonil looduse kaitse ning seeläbi üldisemalt kõlblusõpetuslik temaatika. Looduse, eriti loomade kaitsmise peamiseks argumendiks tuuakse nende kasulikkus, kuid lugejat õpetatakse tähele panema ja hindama ka ümbritseva looduse ilu. Ka lugemiku ülesehitusest nähtub taotlus, et õpilane hakkaks märkama esmalt just talle tuntud asjade esteetilist ja teaduslikku mõõdet (koduloomi, putukaid, metsloomi ja linde käsitlevad lugemispalad), edasi vaadeldakse eluta loodust ja selle ilminguid (ilm, aastaajad), selle kaudu jõutakse

sujuvalt õpetusteni praktilise looduskasutuse vallast (aianus, mesindus, põllundus), sealt edasi juba laia maailma nähtuste ning ajalooni.

Jakobsoni vaimus koduümbruse loodust tutvustavaid tekste koondasid hiljem Eesti Vabariigi perioodil levinud nn loodusloo saateaine-kogud, mis pakkusid emotsionaalset lisalugemist loodusõpetuse tundides läbi võetava materjali kõrvale (nt Kirss jt 1934). Hilisemal ajal sellest didaktilisest traditsioonist lähtunud autoritest on silmapaistvamad Kustas Põldmaa (1973; 1975; 1976; Põldmann 1933, joonis 2) ja Harri Jõgisalu (1981; Jõgisalu, Tihkan 2004) – kauaaegsed loodusteaduste õpetajad, kelle isik ja kirjutised on aidanud loodusele lähemale tuua mitmeid koolilaste põlvkondi.

Aastatel 1877.–1885. ilmus Eesti Kirjameeste Seltsi toimetiste sarjas kokku neli "Looduse õpetuse" raamatut Juhan Kunderi sulest. "Weikene Looduse õpetus" (1879) oli mõeldud alama astme koolidele ning piirdus peaaesjalikult õpilastele igapäevaelust tuttavate loomade, lindude ja loodusnähtuste kirjeldamisega, püüdes neid asetada laiemasse teaduslikku raamistusse. Nii selgitatakse nimetatud raamatu lõppu paigutatud lisas ka selle sisu kokku võtvaid abstraktseid mõisteid.

See sõna *loodus* tähendab kõiki Jumalast loodud asju. Üksikuid asju looduses kutsutakse *loodud asjadeks*, *looduse kehadeks*, ehk *loomadeks*. Asju aga, mis inimene oma käega on teinud, kutsutakse *kunst-asjadeks*. Juttu ja õpetust üksikuist looduse asjadest kutsutakse *looduse looks* ja *looduse õpetuseks*. (Kunder 1879: 104)

Sama autor kirjutas ka kolm "koolmeistritele ja koolidele" adresseeritud raamatut, mis käsitlesid põhjalikumalt "elajate, taimede ja mineraal-

Joonis 2. Fragment Kustas Põldmaa raamatu "Minu kodutiik" (1933) kaanekujundusest.

lide riike", pakkudes teadmisi kivimite ja elusolendite ehituse kohta ning taksonoomilisi kirjeldusi, selle kõrval aga ka rahvapäraseid nimetusi ning andmeid praktiliste kasutamisevõimaluste kohta. Kunderi õpikute lähteprintsipiideks olid kodukoha looduse sügavam tundmaõppimine, ilumeele ja armastuse äratamine ning seeläbi looduskaitse hoiaku kasvatamine (Paatsi 2003: 94). Ka omaaegsed arvustajad võtsid teosed väga kiitvalt vastu, iseäranis rõhutati, et "kenad pildid õpetust elavamaks teevad" (vt Laigna 1959: 36). "Uute loodusteaduse õpikute väärtuseks oli ka asjaolu, et neis lähtuti kohalikest oludest ja tingimustest. Ei unustata tähtsamaid võõramaisi taimi ja loomi, kuid enamasti kõneldatakse nendest lühidalt. Rõhk on asetatud neile looma- ja taimeliikidele, mida õpilased kohtasid oma koduümbruses," kirjutab Karl Laigna (1959: 37). Lisaks avaldas Kunder Eesti Kirjameeste Seltsi aastaraamatus ja mujalgi arvukalt looduskaitselisi ja loodusteadust populariseerivaid kirjutisi.

Uue põlvkonna õpikuauditorite esindaja Mihkel Kampmaa (1905) seostas loodusetundmise juba otseselt kodukoha ja laiemalt kodumaa tundmaõppimise ning seega patriootilise kasvatusesega. Eesti vanema loodusteadusliku õppekirjanduse uurija Vello Paatsi kirjutab: "Rahvakoolis sisendavad looduse kaitsmise vajadust M. Kampmanni lugemikud, mis kõnelevad puude rikkumisest, lindude kaitsmisest, taunivad loomade piinamist, räägivad lindude kasulikkusest, loomakaitsealustest ja nende tegevusest, looduserikkujale seadustega ettenähtud karistustest" (Paatsi 2003: 144). Nagu Jakobsoni lugemik, ei toiminud ka Kampmaa õpik mitte ainult kooliraamatuna, vaid teosena, millest loetu jäi paljudele taluinimestele ainsaks kokkupuuteks nii looduskirjandusega kui kirjandusega üldse. Mart Mäger (1994: 62) osutab, et näiteks leevikese nimetus on rahva seas levinud just tänu Kampmaa lugemikule. Kampmaa koostas ka ülevaate teose "Eesti kodumaa", mille esimene osa ilmus 1918. aastal. Siitpeale algas aga juba emakeelse teaduse kiire arengu ajajärk, samuti iseseisvale vabariigile patriootlike kodanike kasvatamise ja harimise periood, milles lõi kaasa kujunev looduskirjandus. Vahetu koduümbruse looduse kirjeldamiselt nihkus rõhuasetus laiemaid alasid hõlmavate tutvustuste suunas.

Kodumaa tundmaõppimise kirjad

Seoses Eesti Vabariigi loomisega 1918. aastal ning sellele järgnenud emakeelse hariduse kohustuslikuks muutumisega kõigil koolitasemetel algkoolist ülikoolini tõusis ka nõudmine koduloolise ja looduskirjanduse järele tunduvalt. Toonast looduskirjandust ajendas suuresti vajadus kodumaad tundma õppida. Lisaks oma kodukoha ja selle looduse tundmisele oli vaja omandada teadmisi kaugemate Eestimaa paikkondade kohta, et saada ülevaadet riigi piiridesse jäävatest aladest. Selline kogu Eesti tundmaõppimise taotlus on selgelt identiteedipoliitilise suunitlusega: kui varem piirdus inimese enesemääratlus koduküla, kihelkonna või kubermanguga, siis nüüd tuli elanikes kujundada arusaama endist kui Eesti riigi kodanikest.

Kodumaa, iseäranis selle looduse tundmaõppimisele orienteeritud kirjutiste eeloo seisukohalt on oluline märkida "Maa-rahwa Kalendrit ehk Täht-raamatut", mida selle kõrgperioodil toimetas Friedrich Robert Faehlmann. Tänu Jakob Hurda ja teiste eesti soost haritlaste kaastööle ilmus selles 1850. aastate teisel poolel omas ajas uudne rubriik – kodumaad tutvustavad kirjutised. Peamiselt kirjeldatakse neis kubermangukeskusi ja suuremaid linnu (Riia, Tallinn, Narva, Tartu, Võru, Pihkva), kuid olemuselt on need lood üles ehitatud rännakujeldustena, milles antakse ühtlasi teavet sihtpunkti jõudmise eel läbitavate maakohtade ning tähelepanuväärsemate loodusobjektide kohta.

Kui Riia linna kirjelduses (Ma-rahwa... 1856) on muuhulgas antud elav pilt Daugava jõest, selle jääkattest ja jääminekust ning Tallinna puhul on looduslikest vaatamisväärsustest kirjeldatud merd ning Kadri-oru parki (Ma-rahwa... 1857), siis hilisemates tekstides kohtame juba pikemaid looduskirjeldusi. Loos "Narva käük" (Maa-rahwa... 1858) esitletakse üksikasjaliselt teekonda Tartust Narva, koos kõigi läbitavate asulate lühida iseloomustamise ning maamärkide kirjeldamisega. Lisaks viidatakse ka põllumajanduslikust aspektist olulistele nähtustele, nagu näiteks nurmede kraavitamine liigvee vastu, mida seda teed rändav talumees tähele võinuks panna. Looduskirjeldused kannavad utilitaarse vaate pitsertit.

Maakotus nakap siist maalt eembale iks waesembas nink igawambas saama. Tee lät suurt sood mööda edesi, kun muud ei olle nätä, kui ärasam-melduid näljatsid pedajakeisi, mes waiwalt ennege siin kaswawa. Ede-

otsast, Ni n a s i jaamast, Lohusu wanast puukerikust nink R a n n a - p u n g e r j a s t möödäminen, näet veel Peipsit hääl käel. Ent ka Peipse järv om talwel ea nink lume al igaw nätä... (Maa-rahwa... 1858: 29)

Soode kohta tõdeb jutustaja, et need ei kasvata midagi muud tarviliku kui tetri ning muid metsalinde, kuid samas on teema sujuvalt seostatud kraavitamise-jutuga: kui need alad ükskord inimeste töö ja vaevaga tahendatakse, tuleb neist tunduvalt väärtuslikumaid põllu- ja metsamaid. Huvitav ja emotsionaalne on samas jutus Narva joa kirjeldus.

Ent nüüd wea mina sinnu pool wägisi weel wersta wiis kõrwale Peipse poole J o a l a mõisa, Narowa jõe weeren, üte suurt Jumala imeteku kaema. Narowa jõgi tulep Peipsist wälja nink lät Soomemere lahe sisse. Ent enne kui jõgi Narwa liina manu jõwwap, Joala mõisa lähükesen, kukup jõgi äkitselt kõrgelt kaldalt maha orgu, sääratse mürina nink praginaga, et jäle om nätä nink kuulda. (Maa-rahwa... 1858: 34–35)

See kirjeldus tundub olevat esitatud eesmärgiga avada talupoegade silmi looduse imelistele nähtustele. Nagu on osutanud mitmed keskonnaestetikud (vt Lehari 1997: 43; Tuan 1993), ei pea ülev looduskogemus alati sugugi "ilus" olema. Looduse ülevuse tajumise kutsub esile kokkupuude mistahes tohutu (loodus)jõuga, eeskätt väljaspool oma koduümbruse turvalisi piire, mis lisaks ähvardavusele mõjub inimesele ka seletamatult ligitõmbavalt (Tuan 1993: 114). Üleva looduskogemuse jumaliku algupära rõhutamine ainult suurendab selle mõju. Seda võime tõdeda ka ülaltoodud katkendi puhul.

Kalendrilugude kodumaa-sarja lõpetab kaheosaline "Lustisõit pühiks" (Maa-rahwa... 1860; 1861), kus üks Tartu kooliõpetaja kirjeldab oma suvevaheaegset sõitu Tartust Võru kaudu Pihkvasse. Algse plaani sealt edasi raudteega Peterburi sõita katkestab jutustaja kahetsusväärne paljaksvarastamine Pihkvas – ilmselt on see episood loosse lisatud didaktistel kaalutlustel, osutamaks, et lisaks ilusatele ja huvitavatele vaatamisväärsustele varitsevad rändajat teel ka mitmesugused ohud. Selle loo tähelepanuväärsemate looduskirjelduste hulka kuulub Tilleorus tutvustus. Esmalt viidatakse, et tee Tartust lõuna poole on liivane ning hobuste edasijõudmine seetõttu kaunis vaevaline. Kui siis Tilleorus loomade puhkamiseks peatus tehakse, ühendab vaataja oma oru-muljes esteetilise ja rahvapärimsliku impulsi järgmisel moel.

Ma astusin wankrist välja kenad orgu vaatama, mis oma ilu läbi igaihte imetselema paneb. Mõlembilpool kõrged äkilised mäekaldad litsuwad endi wahele ojakese, kes kui hõbelint oru rüpes hiilgab. Kõik tuletas mulle kange Kalewipoea naljakad, antsakad teud meelde. Ka siin oli ta wana wägew käinud ja kehahäda kergitamas mälestuseks järwe, oja ja oru ilmutanud. (Maa-rahwa... 1860: 38)

Kas nüüd see kirjeldus mõne toonase kalendrilugeja Tilleorgu vaatama sõitma ahvatles, ei ole kindel, kuid meeldejääva lugemiselamuse saab siit ometi – nii toona kui tänapäevalgi.

Otsesõnalisi üleskutseid ning juhtnööre kodumaal rändamiseks hakkasid analoogsed kirjutised pakkuma aga alles 20. sajandi alguskümneteil, mil suvistest põllutöödest vabade inimeste hulk tasapisi suurenes seoses eestlaste hariduslike ja ametialaste võimaluste mitmekesistumisega. Oma riigi piires rändamisele kutsusid trükisõnas üles eeskätt noored haritlased: Gustav Vilbaste (Wilberg 1923; Vilberg 1923–1924), Edgar Kant (1999a; 1999b), Villem Grünthal-Ridala (Ridala 1921); kodumaa terviklikule tundmaõppimisele oli orienteeritud ka Eesti Kirjanduse Seltsi kodu-uurimise toimkonna töö,⁴ et oma silmaga kodumaa eri paiku nähes selle piirid ja ulatus meelde kinnistuksid. Siin võib eristada põhimõtteliselt kaht eri tüüpi lähenemist: omaenese vahetutest matkakogemustest kirjutamist, mis sobitub hästi artikli algul esitatud looduskirjanduse põhitingimustega, ning nn turismigeograafiat (kui kasutada geograaf Edgar Kanti pakutud terminit), mis kuulub pigem tarbekirjanduse hulka. Siinses artiklis jäävad vaatluse alt välja traditsioonilised reisikirjad, mis räägivad teiste maade loodusest ja kultuurist. Reisikirjade kohta on ilmunud ka mitmeid eraldi käsitlusi.⁵

Esimest tüüpi tekstide seas on üks olulisemaid A. H. Tammsaare Saaremaa-reisikiri ajalehes Vaba Maa 1920. aasta oktoobris (1988b).⁶ Tammsaare "Saaremaa veste" andis muuhulgas ülevaate Vilsandi linnuparadiisist, ning oli tõenäoliselt ajendiks hilisematele Vilsandist kirjutajatele (Jüri Parijõgi 1929; August Mälk 1934). Looduskirjanduse seisukohalt

⁴ Selle kohta vt lähemalt artiklit "Organiseeritud kodu-uurimise esimene aastakümme" (Kant 1999b).

⁵ Vt Jänes 1934; Annist jt 1940; Põldmäe 1984: 46–73.

⁶ A. H. Tammsaare sulest ilmus mitmeid teisi matkakirju, näiteks juba 1915. ja 1916. aastal ajaleheveergudel ilmunud ülevaateartiklid Koitjärvest ja teistest Kõrve-maa metsajärvedest (vt Tammsaare 1988a).

huvitavaid rännukirjeldusi sisaldab kirjaniku ja keeleteadlase Villem Ridala "Ringi mööda kodumaad" (1921), mis jutustab autori ja kahe neiu suvisest retkest marsruudil Tallinn – Viru rand – Lõuna-Eesti – Petseri – Viljandi – Haapsalu. Kirjeldatakse läbitud maastikke ja linnu, pöörates aeg-ajalt tähelepanu ka kohalikule kultuurile ja oma reisiseltskonna juhtumustele.

Analoogseid reisikirju avaldas 1920.–1930. aastatel Jüri Parijõgi. Tema jaoks on oluline inimese ja maastiku kooslus, kultuuriline kompleks, mille mõistmist ta püüab saavutada, suheldes selle paikkonna elanikega, kus ta reisib. Ilmekaks näiteks on 1937. aastal ilmunud "Alutaguse metsades. Matkamälestusi" sarjas "Looduse kuldraamat" (Parijõgi 1937). Parijõgi viljeleb publitsistlikku stiili ja tema teostes leiame dialoogi rohkem kui ühelgi teisel looduskirjanikul. Teadmisi looduse kohta annavad tema teostes sageli edasi kohalikud, kes esinevad teejuhi rollis.

Metsavaht istub mättale, asetab püssi põlvedele ja ütleb: "Sellist tihnikut tahtsite näha või? Katsuge siit läbi tungida kas või järgmise metsasihni." Edasi seletab ta, et see tihnik on viisteist, kakskümmend aastat vana, paiguti noorengi, lehtpuu kasvab alul jõudsasti. See on tekkinud maailmasõja ajal mahavõetud raielankide asemele. (Parijõgi 1937: 179)

Kohaliku inimese teadmised muudavad aja ning ajalooga seotud paigaks koguni noore võsastiku. Ilma lisaselgitusteta oleks tihnikust ilmselt raske huvitavalt kõneleda või seda sõnades edasi anda. Parijõele omane inimeste ja maastiku käsitlemine ühtse süsteemina annab tema matkakirjeldustele ökoloogilise mõõtme.

Üks tähelepanuväärsemaid varaseid turismigeograafilisi koguteoseid, mis tutvustas kodumaal matkamise võimalusi ja tingimusi, oli peamiselt Tartu Ülikooli üliõpilastest koosneva kolleegiumi poolt kokku pandud "Turist Kagu-Eestis" (Fischer jt 1923). See sisaldab nii matkamarsruutide kirjeldusi ning teavet vaatamisväärsuste kohta kui ka praktilisi näpunäiteid (mida matkale minnes selga panna, kuidas hoolitseda tervise ja hügieeni eest jne). Raamatut läbib selge taotlus edendada eestlaste matkakarjumusi, mida talupojakultuuris "tühja ümberhulkumisena" kindlasti soositavaks tegevuseks ei peetud.

Identiteedipedagoogilise matkaraamatu esinduslik näide on Eesti Spordiselts "Kalevi" kirjastuse väljaantud kogumik "Rändaja Eestis", mille eessõnas põhjendab Vasso Silla väga kaunilt loodusesse mineku olulisust.

Sest alles Otepää romantilises ümbruses ja Emajõe vaikesel voogudel, Aegviidu unelevate järvede kaldal ja Muhu väina arkipelaagis ning Põhja-Eesti pika ranniku kõrgel paekaldal astub linnalane vahenditusse vahekorda sellega, millest ta enne seda ainult ebateadlikult laulnud oli "ilus oled, isamaa". (Silla 1924: 2)

Isiklik kontakt kodumaaga on see, mis aitab tekitada õiget patriootliku tunnetust, mis pelga luule ja vahendatud teadmiste asemel vormib kodaniku rahvuslikku identiteeti kõige tõhusamalt. Silla viitab ka otse sõnu vajadusele orjarahvast ümber kasvada vabaks rahvaks vabal maal: "Peaksime olema hulga elavamad, liikuma ja vabanema tollest raskepärasusest, mis päritud näib olevat möödunud sajangute feodaalkorra tingimustest, kui meie eelmised rahvapõlvad olid paigale sunnitud" (Silla 1924: 3).

Sama vaimu kannab geograaf Edgar Kanti 1925. aastal ajakirjas Kevadik avaldatud kõne "Matkamisest ja rändelust" (Kant 1999a), kus ta lüürilises ja samas vägagi didaktilises vormis selgitab matkamise tähendust ja tähtsust isamaalises kasvatuses ning vaimses kasvamises. Ta rõhutab ka, et looduse sügavam tundmaõppimine peab alguse saama eeskätt vahetust koduümbrusest, mis on inimesele noorpõlvest saadik omane, tuttav ja südamelähedane. Matkamine aga karastab noore inimese vaimu ja kasvatab iseloomu: "Viimast vajate ise, vajab seda ka isamaa" (Kant 1999a: 21).

Õpiku ja matkakirja kombinatsiooni pakub hilisem tuntud mitmekülgne loodusteadlane Gustav Vilbaste 1921. aastal avaldatud raamatus "Harjumaa. Maateadusline lugemik" (Vilberg 1921). Sellesse on (tarbekirjandusele omaselt) lülitatud lugemispalu ka teistelt autoritelt, kuid põhiteksti autoriks ja koostajaks on Vilbaste ise. Heastiililistes palades keskendutakse peamiselt Harjumaa looduse kirjeldamisele; tekst on illustreeritud rohkete fotodega.⁷ Autor põhjendab eessõnas, et ta on õpiku kirjutamisel piirdunud Harjumaaga, kuna see on tema enda kodukant ja botaanilise ning rahvapärimusliku ainese kogumise matkadel on ta selle risti-põiki läbi käinud.

1930. aastaiks oli matkakiri kujunenud laialt levinud ajakirjanduslikuks vormiks. Viljaka matkamärkmete autorina paistis silma Robert

⁷ Iga foto juurde on erandliku täpsusetaotlusega lisatud, mis ilmakaarest ülesvõte on tehtud.

Grauberg (Roopi Hallimäe); isiklike emotsionaalseid tähelepanekuid ornitoloogilistel teemadel pani kirja Mihkel Härms. 1930. aastatel olid tooniandvateks matkamuljeid avaldavateks ajakirjadeks Loodusevaatleja ning Turismi Teataja, kümnendi keskel lisandus Eesti Loodus. Loodusesseid avaldasid neis näiteks sellised tuntud loodusteadlased, nagu Gustav Vilberg (Vilbaste), Eerik Sits (Kumari), Hans Kauri, Johannes V. Maide, aga ka kirjanik Juhan Jaik.

1934. aastal koolitegelase ja õpikute autori Harald Jänese koostatud keskkoolilugemik "Matkakirjeldusi ja mälestusi" (1934) sisaldab eesti algupärase matkakirjanduse näidete valiku kõrval (neist küll vaid üks, Karl Ast-Rumori "Paadiga Paalal", käsitleb retke Eestimaa piires) ka lüheldast matkakirjelduste teoreetilist käsitlust. Jänes jaotab matkakirjeldusi kolme tüüpi nii sisu kui vormi alusel. Sisu alusel on need jaotatud teaduslikeks, vestelisteks või ilukirjanduslikeks – sobitudes seega hästi käesoleva käsitluse alguses looduskirjanduse defineerimisel välja pakutud teadus-, tarbe- ja ilukirjanduse kolmikjaotusega. Vormi alusel on matkakirjeldused jagatud samuti kolme tüüpi: kronoloogiliselt, kirjana või teemade kaupa üles ehitatud lugudeks. Kõigi nende jaotuste kohta toob Jänes ka näiteid, kuid Eesti-ainelisi teoseid leidub selles nimekirjas vähe.

Teise maailmasõja järel soikus kodumaal rändamise ja sellest kirjutamise traditsioon poliitilistel põhjustel üsna pikaks ajaks. Metsaradadel rändlemine ja nähtu-kuuldu ülestähendamine polnud mitte ainult ohtlik, vaid paljudes militariseeritud piirkondades ka keelatud.⁸ Pärast Eesti NSV looduskaitseeaduse vastuvõtmist 1957. aastal, mis käivitas kaitsealade loomise, hakati looduskaitsetegevuse arendamise raames taas kirjutama ning avaldama matkamist propageerivaid ning matkamuljeid vahendavaid kirjutisi, peamiselt küll tarbetekste. 1958. aastal alustas taas ilmumist ajakiri Eesti Loodus. Auto- ja mototurismi arenedes koostati mitmeid reisisuhte, näiteks automatkaja vajadusi arvestav sari "Siin- ja sealpool maanteed", mis kolhoosikeskuste ja sõjamälestiste tutvustamise kõrval juhtis tähelepanu vaatamisväärsustele looduses. 1960. aastatel hoogustus taas vahepeal soikunud kodu-uurimise traditsioon, mille raames hakati uurima ja kirjeldama ka ümbruskonna looduskeskkonda (Müürsepp jt 1966).

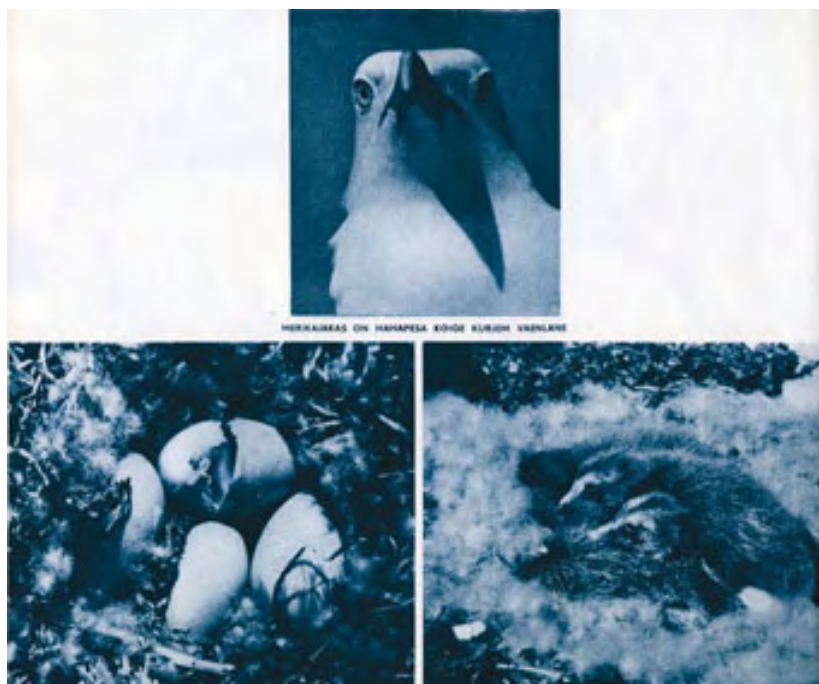
⁸ Üpris ilmekalt kujutab seda olukorda eesti "kalakirjandusse" olulise panuse andnud Rudolf Sirge jutustuses "Rabamännid" (Sirge 1979: 274–304).

Tänapäeval on turismigeograafiline ning matkakirjanduslik looduskirjandus tuntaval määral konteksti või sisu poolest kommertsialiseerunud – olgu selle näiteks siis esimesel juhul "Regio" maanteede atlase sabas avaldatavad looduspildikesed tuntud eesti loodusautorite sulest või matkajuhtidena töötavate inimeste kirjutised, mis tutvustavad piirkondi, kus nad ise tasu eest matkagruppe juhendavad (nt Kaldur 2004, Itse 2005).

Kohakesksed loodusvaatlused

Lisaks matkakirjadele elavnes Eesti Vabariigi teisel kümnendil oluliselt ka ilukirjandusliku iseloomuga loodusteemaliste raamatute avaldamine, mis enamasti keskendusid mõne autorile hästi tuntud paikkonna looduse süvitsi kirjeldamisele. 1932. aastal avaldas Vilsandi looduskaitseala asutaja Artur Toomi abikaasa Alma Toom fotodega illustreeritud ja kaasaahaaravalt kirjutatud raamatu "Vilsandi linnuriik", mida võib pidada esimeseks otseselt ilukirjandusliku taotlusega loodusraamatu näiteks Eestis (Thom 1932). Tegu on autori vahetul vaatlusel ning igapäevase elu kogemusel põhinevate muljete esitusega kirjanduslikus vormis. Teos algab ülevaatega Vilsandi asendist ja asustusloost; selgituste vahele on põimitud rahvapärimest, põhjalikult on selgitatud mere osa saare elustiili määrajana, seda nii kalameeste kui tuletornivahtide seisukohast. Raamatu teise poole moodustavad südamlikud ja elavalt kirja pandud linnutuvustused liikide kaupa: meri-, kala-, tõmmu- ja naerukajakad, tiirud, hahk, tõmmuvaeras, tuttvart, rohukoskel, ristlind (ristpart), meriski, kivrullija, tilder, rüüt ja tutkas.

Vilsandi, selle linnustik, kuid ilmselt mitte vähem ka sealne värvikas tuletorniülem Artur Toom on köitnud ka kirjanik August Mälku. Vilsandilt on ta saanud olulise tõuke rannaainestiku kujutamiseks oma romaanides ja novellikogus "Rannajutud" (Vinkel 1997: 97). 1932. aastal ilmus Mälgult Päevalehes olukirjeldus "Lindude riigis". Samal suvel veetis kirjanik puhkuse Vilsandi linnuriigis Alumisele Vaikale paigutatud puldanvarjendis linde vaadeldes; neile tähelepanekutele tugineb enamik kogumikus "Jutte lindudest" (1934) avaldatud linnulugudest. Neis juttudes leidub vahetu loodusvaatluse edasiandmise kõrval nii fiktsiooni kui antropomorfiseerimist. Mälk ise põhjendab seda saatesõnas tekstide parema loetavuse taotlusega. Lindude elu, pesitsemist ja poegade kasva-

Joonis 3. "Kahjuliku" merikajaka ja "kasuliku" haha vastandamine pildilise ja sõnalise info abil Fred Jüssi raamatus "Kajakad kutsuvad. Saaremaa, Vilsandi ja Vaika saarte linnuriigist ja loodusest" (1966).

tamist, on kujutatud detailitäpselt, jäädes ühe pesitsushooaja ajalistesse raamidesse. Linnuliigid, kellest juttu tehakse, on Vaikadele iseloomulikud: hahk, kalakajakas, naerukajakas, ristpart, tõmmuvaeras.

Vilsandi ning teised Eesti laiud ja väikesaared on hiljemgi inspireerinud suurt hulka meie kirjanikke, nii ilukirjanduse loojaid kui looduskirjanduse viljelejaid. Ehkki nõukogude perioodil oli ligipääs Lääne-Eesti saarestikule piiratud ja range kontrolli all, õnnestus laidude loodust kirjeldavaid teoseid avaldada siiski mitmetel autoritel. Esileküündivaim neist on Fred Jüssi 1966. aastal ilmunud "Kajakad kutsuvad. Saaremaa, Vilsandi ja Vaika saarte linnuriigist ja loodusest" – üks varasemaid katsetusi meie looduskirjanduses lõimida tekst ja must-valged fotod semiootiliselt ühtseks tervikuks. Jüssi on sõna-ja-pildi-malli looduse kujutamisel edasi arendanud ka oma järgnevatel raamatutes, nagu "Merest sündinud" (1972),

"Jäälõhkuja" (1986) ning "Sügis" (1995). "Kajakad kutsuvad..." on üles ehitatud retke kirjeldusena ornitoloogist sõbra juurde, kes töötas Vilsandi looduskaitseala juhatajana. Nii otsesõnu kui varjatult annab raamat sõnas ja pildis edasi toonaseid looduskaitselisi tõekspidamisi, näiteks liikide jagamist kasulikeks ja kahjulikeks (joonis 3). Neid eesti sõjajärgse looduskaitse lapsekingades arusaamu on autor ise hiljem kommenteerinud (Jüssi 1999). Samas edastab tekst kirjutaja sisemise veendumuse kohast austust kõigi saarestikus elavate olendite vastu, ühinedes sel moel eesti looduskirjanduse filosoofilisemas tiivas tihti rõhutatud mõttega looduse *imelisusest*.

Hiiumaa rannikust ja laidude kargest loodusest on Jüssi eeskujul sõna ja pilti seostavaid fotoalbumeid avaldanud aastaid Hiiumaa laidude kaitsealal töötanud Tiit Leito. "Aastaring laidudel" (1984) ning "Vaikuse värvid" (1994) esitavad laiuloodusest inspireeritud kirjeldusi ja mõtisklusi, aeg-ajalt tõuseb esile ka "inimene silmitsi metsiku loodusega" ehk *wildernessi*-romantika. Hiiumaast ja Hiiumaa laidudest on kirjutanud botaanik Haide-Ene Rebasoo (1972; 1975); tema tähelepanu all on taimkate, aga ka linnud sedavõrd, kui nad ökosüsteemis toimivad taimeseemnete levitajatena. Et arvukate mainimist leidvate taimeliikide kooslusi, väljanägemist, lõhna, lopsakust ja teisi omadusi vaimusilma ette manada ning autori emotsioonidest osa saada, peab lugejagi olema päris hea taimetundja.

Rannaäärsete alade kirjeldustest on esileküündivad veel Jüri Piigi "Matsalu roostikus" (1958) ning Eerik Kumari isiklikus ja emotsionaalses toonis kirjutatud Matsalu-lugude kogumik "Lindude laht" (1966). Sellesse on võetud ka Kumari enne sõda ajakirjanduses ilmunud loodusjutte, näiteks "Minu sõber veetallaja". Kumari oli pärit Matsalust ning tundis seda piirkonda, kuid oli sealset loodust ning linnustikku uurinud ka nii tudengi kui tunnustatud teadlasena. Selline ühe paikkonna põhjalik tundmine kombinatsioonis hea loodusteadusliku haridusega on eesti looduskirjanduse paremikku läbi aegade iseloomustanud tunnusjoon. Teine suhteliselt tihedalt "läbikirjutatud" piirkond Väinamere ja Eesti läänepoolse saarestiku kõrval on Alutaguse suurte metsade ja rabamasivide ala. Siin võib märkida juba eelpool nimetatud reisikirju ("Maarahva kalendris" ilmunud "Narva käük" ja Parijõe "Alutaguse metsades"); kohaliku või vähemalt kohalikke olusid väga hästi tundva inimese perspektiivist on seda piirkonda 20. sajandi viimasel veerandil kirjeldanud peamiselt kaks looduskirjanikku, Edgar Kask ja Juhan Lepasaar.

Joonis 4. Juhani Lepasaar (foto: Tõnu Talpsep 1994).

Edgar Kase kirjutisi ja fotosid ühendavad neli raamatut: "Tee vaikusesse. Muraka soostik" (1977), "Kuuviikerkaar" (1995), "See müstiline armastus" (2002) ning "Õnnemudel" (2004). "Tee vaikusesse" kujutab autori erakuelu vanas rabaäärses Varessaare metsavahimajas kevadtalvest sügiseni. Peatähelepanu all on inimese–looduse suhe, samuti looduskaitse küsimused, soo ökoloogia. Autor mõonab, et looduskogemus ei ole alati mugav, et üksildases soosaaretalus tuleb peale romantilise looduses-olemise tunde tunda ka külma, hirmu, aga eeskätt aukartust elu ees. Ka "Kuuviikerkaar" vahendab meeleolusid Kõrvemaalt ja Muraka rabast, nende kõrval ka looduspilte Viidumäelt ja Vilsandist. "See müstiline armastus" on järjeks raamatule "Tee vaikusesse", mille populaarsus oli paradoksaalselt nii ulatuslik, et see lõpuks ohtra huviliste voolu tõttu metsavahimaja vaikuse hävitas. Teoses on isiklike mälestusi ja looduspilte, loodusmälestiste tutvustusi, mõtisklusi inimese ja looduse teemadel, ka laiemalt eetiliste küsimuste käsitlemist. Kõigis oma raamatutes tõstatab Kask küsimuse inimese eetilisest vastutusest looduse eest, vajadusest mõelda sellele igal sammul.

Samalaadseid mõtteid leiame ka teise peamiselt Muraka rabast kirjutanud looduskirjaniku, Juhani Lepasaare teostest (joonis 4). "Laaneteedel"

(1989) räägib Alutaguse inimestest, loodusest, jahipidamisest, metsakülades ja metsades aset leidnud inimeste ja loomade kokkupuudetest, mis vahetevahel kõlavad suisa anekdootlikult, kuid mis panevad lugeja mõtlema loodusesse eetilise suhtumise küsimustele. Inimene ja metsloom on võrdsed partnerid, üks ei ole teisest millegi poolest üle, kui satutakse metsarajal silm silma vastu. "Laanetagused" (1996) keskendub pigem paikkonnas elavatele inimestele ja asustuse ajaloole, sisaldades ka autori enda meenutusi. Mets on tegelasena endiselt olulisel kohal, mistõttu seda raamatut saab vaadelda kui omalaadset Alutaguse kandi "rohelist ajalugu". Soo-elustikku ja elamusi kirjeldab Lepasaare järgmine raamat "Sooradadel" (1997). Lepasaare liikumistrajektoorid rabades on enam-vähem samad mis Edgar Kaselgi. 2003. aastal avaldas Lepasaar raamatu "Kevadest kevadesse", milles ta jätkab lugude jutustamist kodukandi loodusest, juhtumistest ja kohtumistest metsades ja rabades, aga ka kohalike inimeste ja ajaloo tutvustamist.

Võrumaa loodust, iseäranis kalavesi iseloomustab hilisema pagulas-kriitiku ja linnaluuletaja Karl Eerme jutukogumik "Õngelatiga mööda Võrumaad. Kalakirjad ja miniatüürid" (Ehrmann 1935). Kolm lugu kirjeldavad selles kalapüüki Vagula järvel eri aastaaegadel: "Suvisel Vagulal", "Talvisel Vagulal", "Tuli Vagula järve all". Lisaks leidub kogus otseselt looduskaitselikute tekstide, milles autor ei moraliseeri, vaid jätab järeldused kaasaelamisega esitatud juhtumite kohta iga lugeja enese teha. Väga emotsionaalne on lugu "Viimased mohikaanlased", mille peategelaseks on hiigelsuur, vana ja kogenud iherus, keda ühelgi kalamehel ei õnnestu võrgu ega õngega kinni püüda, kuna tema end ikka lahti rabeleb. Loo lõpus saame teada, et kala on tapetud – püssilasuga. Selgesti antakse mõista, et tegu oli mõrvaga, eriti küüniliseks muudab asja see, et kasutati kalapüügile võõrast meetodit.

Eerme tunnistab oma kogumiku järelsõnas, et ei oska oma teost mingisse kirjanduslikku konteksti paigutada. Temaatilisel alusel võiks kalapüügikirjadest moodustada täiesti omaette tekstiderühma. Varasest populaarteaduslikust kirjandusest kuulub sellesse rühma Jaan Spuhl-Rotalia "Kodumaa kalad" (1896). See suures osas saksa- ja venekeelsel materjalil põhinev raamat on kohandatud eesti oludele. Eestimaal elavate kalaliikide loodusteaduslike kirjelduste kõrval pakub raamat infot iga liigi kulinaarsete omaduste kohta ning annab ülevaate kalatoidulistest linnuliikidest. Kalakirjandust on silmapaistvalt viljelenud Rudolf Sirge (selle kohta vt

põgusat käsitlust Jõgi 1973), mõnevõrra ka Kustas Põldmaa, Juhan Smuul, Jüri Tuulik ja Ülo Tuulik, Vladislav Koržets jt.

Analüüsides eesti looduskirjandust paikkondlikkuse alusel, selgub, et meil on suhteliselt hästi läbikirjutatud piirkondi; eeskätt atraktiivse loodusega Lääne-Eesti saarestik ning Kirde-Eesti metsa- ja rabamassiivid; aga ka Kagu-Eesti ja Harjumaa. Märksa keerulisem on leida näiteks Pärnumaa või Kesk-Eesti loodusest kirjutatud tekste. Ehkki säärasel ebaühtlusel on kindlasti üldiseid kultuuriloolisi põhjuseid, näib see viitavat ka looduskirjanduse traditsiooni sisemisele seotusele. Hilisemad autorid on kasvanud, lugedes oma eelkäijate teoseid ning, arvestades eesti kultuuriruumi väiksust, on nendega tihti ka isiklikult kokku puutunud. Lisaks seisukohtadele, kuidas on õige loodusest kirjutada, levivad säärase kokkupuudete teel teatud määral ka eelistused matkaradade ja lemmikpaikade valikul.

Ökoloogilised etüüdid

Eesti looduskirjanduse traditsiooni tuumala moodustavad teosed, milles autorid esitavad kirjeldusi mitmetest eri paikadest ja liikidest, kuid teevad seda loomadest, taimedest, maastikest, keskkonnarütmidest jms moodustuvat tervikut silmas pidades. Säärane vaatenurk põhineb ökoloogilisel arusaamal looduse toimimisest ning on seetõttu üsna sageli seotud loodusteadusliku haritusega.

Üheks varasemaks ja teedrajavaks näiteks on siin Tartu Ülikooli zooloogiaprofessori Johannes Piiperi (1935) looduslugude kogumik "Pilte ja hääli kodumaa loodusest. Loodusesõbra muljeid maalt ja merelt". Juba esmailmumisel leidis see raamat elavat vastukaja ja muutus peagi eesti looduskirjanduse etaloniks, mida lugedes on üles kasvanud mitmed loodushuviliste põlvkonnad. 1948. aasta kordustrukü saatesõnas kirjutab akadeemik Harald Haberman: "Prof. Piiperi raamat on esimesi eesti-keelseid katseid loodusteadlase poolt panna loodus ilukirjanduslikus vormis kõnelema oma eluküllusest, kutsuda looduspiltide värvi, lõhna ja helide kaudu lugejais esile armastust ning huvi teda ümbritseva looduse vastu" (Haberman 1948: 3).

Piiper ei jaga lugejaga mitte ainult vaatlusi, vaid ka elamusi läbi loodusteadlase vaateprisma, rõhutades looduse värvikülluse, lõhnavarjundite, häälistsuste, elutsüklite mitmekesisust. Looduskirjelduste vahele

põimub märkmeid vaatlustehnikast, rakenduslikke küsimusi, mõtisklusi evolutsiooniõpetusest, eeskätt aga taotleb autor lugeja emotsionaalset nakatamist. Piiperi looduspildid on alati dateeritud (tekstis viidatakse sageli isegi kellaegadele), samuti kirjeldab ta detailselt oma retkede marsruute, nii et nende järgi on veel tänapäevalgi võimalik Piiperi loodusretki korrata – seda muidugi kohtades, kus maastiku looduslikku ilmet viimase 70–80 aastaga tundmatuseni muuta pole jõutud. Piiper võtab oma looduspiltides enamasti vaatluse alla mingi väikese lõigu maastikust ning annab selle mikrokirjelduse: milliseid taimeliike ta märkab seal kasvamas, mis värvi, mis lõhnaga ning millises vegetatsioonistaadiumis need parasjagu on; millised putukaid ja selgrootuid võib nende ligidal tegevuses märgata; milliseid linde on kuulda; samuti annab ta lindude käitumise ja laulu kohta lühikesi tabavaid iseloomustusi. Üldjuhul väldib ta looduskirjeldustes inetute või ebameeldivate nähtuste kajastamist, eelistades vahendada ainult ökosüsteemide esteetilist palet. See tendents on omane ka paljudele teistele eesti looduskirjanduse autoritele.

Sarnase käsitluslaadiga on ka kunstnikuharidusega Ants Murakini teos "Paani riik. Põgusaid matkavaatlusi keset sajalpangelist kodumaa loodust", mille käsikiri oli valmis hiljemalt 1940. aastaks, kuid mis sõja tõttu jõudis trükki alles 1947. aastal Rootsis. Tallinna ja Viljandi linnalähedase looduse, peamiselt linnustiku kohta tehtud tähelepanekud on adresseeritud noorele loodushuvilisest sõbrale; ajaline ja ruumiline distants aga muudavad nende mõtte hoopis mitmetahulisemaks kui algsest plaanitud. Saatesõnas kirjutab autor järgmiselt.

Ja sirvides käsikirja nüüd tagantjärele, paeluvad autorit ennastki need vähenõudlikud, aga kord nii siira innuga kirjutatud leheküljed praegu hoopis uue ja isesuguse hella vaimustusega. Tundub, nagu kõnniks jalg veel kord uuesti läbi nood intiimsed teed-rajad seal kunagisel kodumaal ja kodunurgas. [...] Ja äkki haarab hinge suur kirkas ja ühtlasi leebe tunne: need mälestused kõik kokku on ju – tükike elavaks aineks muutunud Kodumaad. (Murakin 1947: 5–6)

Teise maailmasõja järel oli looduskirjandusel ning ülevaadetel kodumaa geograafiast väliseesti kogukonnas oluline identiteedipoliitiline tähendus. Näiteks ilmus tervet Eestit hõlmav koguteos "Meie maa" (Kangro, Uibopuu 1955–1957), mis iga maakonna kohta andis ka iseloomustuse rubriigis "Pilk kaardile". Maateaduslike ja looduskirjelduste

autoritena esinesid valdavalt loodusteadusliku haridusega kirjutajad, nagu Johannes Kaup (Järvamaa), Johannes Lepiksaar (Alutaguse, Peipsi, Virumaa), Hans Kauri (Hiiumaa, Lõuna-Tartumaa), Kuno Thomasson (Matsalu), Karl Ristikivi (Läänemaa) jt.

Murakini "Paani riiki" on oma loomingu olulise mõjutajana nimetanud ka Fred Jüssi, kelle teostest esindab kõige süsteemsemat vaadet loodusele enamikus algselt Eesti Looduses avaldatud looduslugusid koondav kogumik "Jäälõhkuja" (1986). Jüssi eelistab küll ühes loos keskenduda ühe liigi kirjeldamisele, kuid teeb seda alati kontekstualiseeritult, lisades sageli puhtalt loodusteaduslikule informatsioonile ka täiesti isiklikke meenutusi, muljeid, assotsiatsioone. See vahetus ja siiras subjektiivsus on ilmselt Jüssi populaarsuse ja loetavuse üks põhjuseid.

Samasugust isiklikku hoiakut kohtab lugeja ka Rein Kuresoo raamatus "Loodus on lähedal", mis on metoodiliselt üles ehitatud koosluste kaupa: mullaelustik, niit, haavapuuga seotud organismid, elu talvise metsaoja lähistel jne. Sissejuhatuses kirjutab Kuresoo: "Raamat on alati kirjutaja nägu" (Kuresoo 2001: 5), ning annab järgnevas oma koduümbruse looduskooslusi kirjeldades viiteid nii selle täpsetele topograafilistele andmetele kui ka omaenese isikliku elu seikadele. Nagu osutab kirjandusökoloogia teoreetik Scott Slovic (1996: 363), suurendab see lugeja usaldust autori vastu: lugeja veendub, et loodus, millest autor kirjutab, on talle igapäevaselt tuttav ning isiklikult lähedane. Võiksime veel lisada, et see näitab, et autor tunneb end osana sellest ökosüsteemist, mida ta enese ümber vaatleb ja kirjeldab.

Ökosüsteemne käsitus on kesksel kohal ka Tartu Ülikooli botaanika-professori, looduskaitseja ja -populariseerija Viktor Masingu teostes, kelle ladusas sõnastuses kirjutatud raamatud on žanriliselt raskesti määratletavad, seondudes nii populaarteadusliku kui lastekirjandusega. "Sina-sõprus tammega. Pilte ja teadmisi, lugemist ja tegemist terveks aastaks" (1984) vaatleb ühe puuliigi aastast eluringi ja temaga seotud looma- ja linnuliikide tegemisi, õpetades samas noorele lugejale loodusvaatluste läbiviimist. Samuti ühele puuliigile keskendub koostöös metsateadlase Harald Rebasega valminud "Kase aasta" (1996), milles teadusliku materjali osatähtsus kaseliikide määramisjuhendite, kase sümbiontide ja kahjurite kirjelduste jms tõttu on märgatavalt suurem.

Mõnevõrra kuulub sellesse ritta ka zooloogi ja keskkonnaajakirjaniku Peeter Ernitsa raamat "Mõned mu naabrid" (2003), milles kirjeldatakse

"portreelugudena" lähiümbruse loomaliike. Aimata on seosed eri tege-
laste vahel ning neist üksikute kirjelduste taustale moodustuv looduse
süsteem, samas kalduvad Ernitsa stiil ja metafooride valik eluslooduse
kirjeldamisel tihti mängulisse antropomorfiseerimisse. Süsteemse käsit-
luse heaks näiteks on ka zooloog Aleksei Turovski raamat "Loomult
loom" (2004), ehkki selles ei käsitleta niivõrd Eesti elusloodust või konk-
reetsete paikadega seotud looduselamusi, vaid tutvustatakse rohkete
näidete abil loomade käitumist, seda nii vabas looduses kui loomaia
tehistingimustes tehtud tähelepanekute varal, kuid siiski autori vahetule
kogemusele toetudes. Turovski on Fred Jüssi kõrval arvatavasti tänapäe-
val kõige laiemalt tuntud ja mõjukam looduse populariseerija Eestis,
seda eeskätt tänu raadioesinemistele, mille põhjal on kirjutatud ka
kõnesolev teos.⁹ Eri meediume ühendab oskuslikult Hendrik Relve, kes
alustas 80. aastatel puude tutvustamisega (1981) ning on hiljem esine-
nud reisikirjadega.

Looduskaitse, loodusfilosoofia

Eesti looduskirjanduse olemuse paremaks mõistmiseks tuleks loodus-
kaitse ja keskkonnakaitse eeskujul eristada ka loodus- ja keskkonna-
kirjandust. Niisugune liigitus on mõistagi mõnevõrra tinglik ning
sellega võib kaasneda oht üht osa tekstidest de- ja teist üle politiseerida,
kuid samas aitab selline jaotus välja tuua eesti looduskirjanduse olulisi
tunnusjooni. Lühidalt öeldes on looduskirjanduse dominandiks looduse
ilu kujutamine ja selle säästmise vajadustele osutamine. Keskkonna-
kirjanduse rõhuasetus on globaalse ulatusega probleemide esiletoomisel
ja nende käsitlemisel. Eesti traditsioonis domineerivad esimest tüüpi
tekstid, mis väljendavad pigem kirjutajate topofiilseid kui globaalseid
huvisid.

Säärase suundumuse juured on ühelt poolt kindlasti looduskirjan-
duse kujunemisaegsetes ühiskondlikes oludes, kus "loodus" tähistas
esmajoones üht võimalikku viisi talupoegkonna huvi äratamiseks veelgi

⁹ Eesti looduskirjanduse arengus on kindlasti oluline roll olnud meedial, mis läbi
aegade on vajanud kergemaid lühivormis ajaviitelugusid. Paljude loodusesseistide
(Edgar Kask, Fred Jüssi jt) kirjutised on esmalt ilmunud ajakirjanduse veergudel,
mõnel juhul on väljaande formaat avaldanud loodustekstide ülesehitusele üsna
otsest mõju (nt Peeter Ernits).

abstraktsemate "isamaa" ja "kodumaa" mõistete vastu. Hilisem ajalugu on ainult tugevdanud "looduse" ja "kodumaa" vahelist tihedat kontseptuaalset seost. Välis-eesti looduskirjandusest oli põgusalt juttu eelpool. Nõukogude korra tingimustes, mil rahvusliku sümboolika kasutamine ja eesti identiteedi väljendamine otsesõnu oli mõeldamatu, leidis osa siinsest intelligentsist väljapääsu, kirjutades loodusest ja loodustunnetusest, mille suhtes valitsev režiim oli leebem ja kohati soosivgi. Loodust seostati aga ettevaatlikult ja oskuslikult kodupaigatajuga ning esivanemate pärandiga, samuti looduskaitseliku temaatikaga.

Olukord, kus kohalikku looduskeskkonda ning eesti rahvuslikku identiteeti ähvardas üks ja seesama oht, nimelt nõukogude suurtööstus ning sellega kaasnev võõrtööjõu sisseränne, tõi kaasa looduskaitseliste ja rahvuslike ideede tugeva põimumise. Selle kujukaimaks näiteks on keskkonnateadlikkuse demonstratiivne kulmineerumine 1987. aasta fosforiidisõja aegu; toonane retoorika rõhutas rohkem Pandivere piirkonna hoidmist ja säilitamist kui näiteks fossiilsetele kütustele jm maavaradele alternatiivide otsimist. Nii on üsna loogiline, et ka globaalsete probleemide käsitletu, mida meie looduskirjanduses kohtab siiski suhteliselt harva, viib eesti autori tüüpiliselt tagasi tema kodupaiga probleemide ja isiklike kogemuste valda.

Keskkonnaalase teadlikkuse tõusu võib eesti looduskirjanduses täheldada 1970. aastaist alates. Selle kandepind ühiskonnas oli kindlasti laiem: samal ajal hakati koostama "Eesti punast raamatut", kõnelema ökoloogilisest kasvatuses jm. Kuuekümnendate aastate lõpul tõlgiti eesti keelde Rachel Carsoni teos "Hääletu kevad" (1968), mis andis tõe ka siinsele keskkonnakirjandusele. Iseäranis selgesti avaldub Carsoni teose mõju looduskirjanik Osvald Toominga kirjutistes. Kogumikus "Puude taga on mets" (Tooming 1975) vahelduvad lühijutud metsameestest ja metsaelanikest mõtisklustega inimese ja looduse suhete üle. Autor küsib, mil määral on inimesel õigust loodust ümber kujundada; mis saab loodusest, kui järjeapanu soodustada teatud loomaliikide arengut teiste arvel, maalib visiooni biosfääri ähvardavatest ohtudest, uskudes samas ometigi inimese mõistusesse ja eetilisesse nende kõrvaldamisel. Toominga mõtisklused annavad hea ettekujutuse seitsmekümnendate aastate alguse sotsialistliku Eesti intellektuaalsest kliimast ning valitsetud suhtumistest loodusesse.

Keskkonnakaitselisi motiive kohtab ka teiste eesti looduskirjanike töödes, näiteks parafraseerib Fred Jüssi Rachel Carsoni teost "Hääletu kevad", andes sellele oma samanimelises essees poeetilise ja isikliku kogemusega seotud väljenduse.

Mitte ühtegi häält. Ei laulurästast, ei vinti. Võsaraat peaks vidistama – ei vidista, nõmmelõoke peaks luilutama – ei luiluta. Kuuleks kirjurähni põristamistki! [...] Nähtavasti on aset leidnud kataklüsm ja olen juhuslikult sattunud sellest siin metsades säilinud tillukesele saarele. Või on inimene vaatamata kõikidele hoiatustele hakkama saanud järjekordse meeletusega? On see tõesti hääletu kevad? See oleks ju õudne!

Äkitselt kostab röömsat siutumist. Metsaservale ilmus salkkond tihaseid. Painajalik nägemus kaob. Oh ei, see pole katastroof, see on vaid looduse eksitus. (Jüssi 1986: 21–22)

Nagu osutasime, on iseäranis 20. sajandi teisel poolel eesti looduskirjutuses hakanud levima looduskogemuse edasiandmine läbi rõhutatult isikliku vaatenurga. Selle puhul ei apelleerita enam niivõrd looduse üldaktsepteeritud esteetilisele väärtusele ega rõhutada selle ühiskondlik-majanduslikku väärtust, vaid käsitletakse loodust pigem kui filosoofilist küsimust.

Säärase lähenemise kujukas näide on Uku Masingu "Mälestusi taimedest" (1996), mis erineb "peavoolu" loodusteaduslikkuse-kesksemaist teostest oma püüdes kirjeldada loodust nimelt omaenese isiklike tundmuste ja kogemuste kaudu. Mitmekülgset haritud inimesena kirjeldab Masing küll looduskoosluste iseärasusi, viitab taimedele ladina keeles ja iseloomustab nende kasvutingimusi, kuid teksti lähtekohaks jäävad siiski isiklikud seosed ja meenutused. On tähelepanuväärne, et Masingu jaoks on looduses olulisimad just taimed, mille vaatlemine nõuab palju aega, püsivust ja süvenemist; mille juurde on raske konstrueerida "sünnimuse" mõõdet. Sellest aspektist on huvitav võrrelda Masingu ja Jüssi taime-lugusid: mõlemad kirjeldavad neid isiklike elamusi ja assotsiatsioone appi võttes, kuid Masingu järeldused püüvad enamasti filosoofilisematesse sfääridesse. Näiteks on Masingu loomingu väga tähendusrikkal ja kesksel kohal puu kujund; puu võib olla tema maailmas samastatud inimesega. Oma kujunemisea loodusmälestustest üheks intensiivsemaks on Masing pidanud osaduse tunnet koduõues kasvanud puudega. Ka hiljem elus ei

osanud ta leppida inimestega, "kellele tähendus luges enam kui puu ise" (Masing 1996: 53).

Masinguga sarnasest, põlisrahvaste vahetut looduskogemust poetiseerivast hoiakust lähtub oma lühiproosas, nagu "Jää ja kanarbik" (1989) või "Läbi metsa" (2000) Jaan Kaplinski. Samas moodustavad need tunnetuslikud-kogemuslikud loodustekstid Kaplinski žanriliselt ja temaatiliselt mitmekesisest loomingust vaid väikse killu. Kaplinskilt leiab ka väga ratsionaalse väljenduslaadiga loodusesseid, milles ta ei vaatle loodust mitte kogemuslikult tasandilt, vaid eelkõige kui teaduse või kultuuri objekti. Tema rikkalik proosa- ja luulelooming vajaks kindlasti eraldi analüüsi loodusesseoste keskenduvalt.

Kokkuvõtteks

Siinne pilguheit eesti looduskirjandusele ei kujuta endast kindlasti tolle kirjandusvaldkonna ammendavat käsitlust. Teoste hulka ja mitmekesisust arvestades on eesti looduskirjanduse traditsioon küllalt tõsiseltvõetav ka rahvusvahelises mastaabis,¹⁰ ehkki kohalikus kultuuris liigitakse seda sageli kergemat sorti populaarteaduse või publitsistika alla. Arusaam looduskirjandusest kui eesti kirjanduse ja kultuuri täieõiguslikust osast vajab edasist kujundamist.

Eesti looduskirjanduse lugu võime jälgida ligikaudu 150 aasta pikku perioodi jooksul. Eri aegadel on looduskirjanduse temaatilised, poliitilised ja filosoofilised dominandid mõnevõrra vaheldunud, kuid läbi aegade on jäänud looduse ja kodukoha- või kodumaatunde tihe seostatus, looduse ilule osutamine, looduskaitse paatose rõhutamine. Globaalse keskkonnateadlikkuse väljendusi kohtame suhteliselt harva; pigem eelistavad meie looduskirjanikud vahendada isiklikke looduselamusi läbi subjektiivse prisma.

Filosoofiliste ning konkreetsemalt eetikasse puutuvate küsimustega tegelemine on eesti looduskirjanduses suhteliselt hiljutine nähtus, kuigi ka paljudes varasemates kirjutistes on need probleemid aimatavalt olemas. Kindlasti ei ole enesestmõistetavaks hoiakuks mitšuuriplik "looduselt võtmise" ideoloogia, kuid looduskirjandusest on raske leida kinni-

¹⁰ Näiteks on Fred Jüssi ja Haide-Ene Rebassoo esseed ilmunud Krista Mitsi ja Tiiu Speegi tõlkes Ameerika Kirjandusökoloogia Assotsiatsiooni ajakirja *Interdisciplinary Studies in Literature and Environment* 2002. aasta 2. numbris.

tust ka Looritsa teesile soome-ugrilikust aukartusest hingestatud looduse ees. Domineerib lähtumine loodusteaduslikust teadmisest ning soov seda konkreetsete näidete varal lugejale vahendada.

Kirjandus

- Annist, August; Roos, Jaan; Käis, Johannes 1940. *Eesti populaarteaduslik kirjandus. Kuidas see on arenenud ja mida pakub see praegu. Elav teadus* 101/102. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.
- Armbruster, Karla; Wallace, Kathleen (eds.) 2001. *Beyond Nature Writing. Expanding the Boundaries of Ecocriticism*. Charlottesville: University Press of Virginia.
- Eilart, Jaan 1976. *Inimene, ökosüsteem ja kultuur. Peatükke looduskaitsest Eestis*. Tallinn: Perioodika.
- Goethe, Johann Wolfgang von; Tobler, Georg Christoph 2004. *Loodus. – Akadeemia*, nr 12, lk 2590–2595.
- Haberman, Harald 1948. Eessõna. – Johannes Piiper. *Pilte ja hääli eesti loodusest*. Tallinn: Teaduslik Kirjastus, lk 3–6.
- Jansen, Ea; Põldmäe, Rudolf 1968. *Carl Robert Jakobson. Lühimonograafia*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jõgi, Olev 1973. Rudolf Sirge õngemehelood. – *Virvendused laugvees. Valik kriitikat I*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 224–228.
- Jänes, Harald (koost.) 1934. *Matkakirjeldusi ja mälestusi*. Tartu: Loodus.
- Kalda, Maie 2004. *Mis loom see on?* Tallinn: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Kant, Edgar 1999a. Matkamisest ja rändelust. – *Linnad ja maastikud*. Koost. Ott Kurs. Tartu: Ilmamaa, lk 15–23.
- Kant, Edgar 1999b. Organiseeritud kodu-uurimise esimene aastakümme. – *Linnad ja maastikud*. Koost. Ott Kurs. Tartu: Ilmamaa, lk 416–429.
- Kepp, Õnne 1999. Mets ja metsamõte klassikalises eesti lüürikas. Allikad, liigitus, isikupära. – *Mis on see ise? Tekst, tagapõhi, isikupära. Collegium litterarum* 11. Toim. Maie Kalda, Õnne Kepp. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 345–369.
- Laigna, Karl 1959. *Juhan Kunder, mitmekülgne kultuuritegelane. Lühimonograafia*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Lehari, Kaia 1997. *Ruum. Keskcond. Koht. Eesti Kunstiakadeemia toimetised* 5. Toim. Vappu Vabar. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia.
- Loorits Oskar 1951. *Eestluse elujõud. Iseseisvuslaste kirjavara* 5. Stockholm: Törvik.
- Loorits, Oskar 1990 [1932]. *Eesti rahvausundi maailmavaade*. Tallinn: Perioodika.

- Lyon, Thomas J. 1996. A taxonomy of nature writing. – *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Eds. Cheryll Glotfelty, Harold Fromm. Athens: The University of Georgia Press, pp. 276–281.
- Maran, Timo; Tüür, Kadri 2001a. On Estonian nature writing. – *Estonian Literary Magazine*, Autumn, pp. 4–10.
- Maran, Timo; Tüür, Kadri 2001b. Lühikene eesti looduskirjanduse lugu. – *Vikerkaar*, nr 10, lk 60–66.
- Masing, Viktor 1970a. Teaduste tutvustamine trükis – selle astmed ja vormid. – *Eesti Loodus*, nr 11, lk 642–648.
- Masing, Viktor 1970b. [Raamatuvaksik.] Viljakas aasta. – *Eesti Loodus*, nr 12, lk 762–764.
- Masing, Viktor 1982. [Raamatuvaksik.] Lähendada loodust! Aga kuidas? – *Eesti Loodus*, nr 3, lk 194–197.
- Masing, Viktor 1987. Loodusehuvi kasvatamisest raamatu kaudu. – *Nõukogude Kool*, nr 12, lk 40–42.
- Mäger, Mart 1994. *Linnud rahva keeles ja meeles*. Tallinn: Koolibri.
- Müürsepp, Karl jt (koost.) 1966. *Kodu-uuriija käsiraamat*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Paatsi, Vello 2003. *Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918)*. Tallinna Pedagoogikaülikool. Sotsiaalteaduste dissertatsioonid 5. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus.
- Põldmäe, Rudolf 1984. Proosaepika 1930-ndail aastail. – *Eesti kirjanduse ajalugu*. IV kd, 2. raamat. Toim. Endel Sõgel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 46–73.
- Rebane, Hilve 1977. A. H. Tammsaare loodustunnetusest ja looduse kujutamise romaanis "Tõde ja õigus" I. – *Sõna, mõte, inimene*. A. H. Tammsaare 100. juubelile pühendatud lühivuorimusi. Koost. Heino Puhvel. Tallinn: Eesti Raamat, lk 81–97.
- Relve, Hendrik 1989. *Raamat ökoloogilise teadvuse kujundajana*. Diplomitöö. Tartu: Tartu Ülikooli filosoofiateaduskond, žurnalistika kateeder. Käsikiri.
- Slovic, Scott 1996. Nature writing and environmental psychology: The interiority of outdoor experience. – *The Ecocriticism Reader: Landmarks in Literary Ecology*. Eds. Cheryll Glotfelty, Harold Fromm. Athens: The University of Georgia Press, pp. 351–370.
- Soovik, Ene-Reet 2002. 'To be a landscape': Some aspects of landscape representation in Paul-Eerik Rummo's poetry. – *Koht ja paik / Place and Location II*. *Eesti Kunstiakadeemia Toimetised* 10. Toim. Virve Sarapik, Kadri Tüür, Mari Laanemets. Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, lk 499–509.
- Speek, Tiiu 2002. Seal on ilus olemine. Pastoraalist ja loodusest Kristjan Jaagu karjaselauludes kirjandusökoloogi pilguga. – *Vikerkaar*, nr 5/6, lk 139–150.
- Tuan, Yi-Fu 1993. *Passing Strange and Wonderful: Aesthetics, Nature, and Culture*. New York: Kodansha International.

- Tüür, Kadri 2001. Keskkonnaelementide tähendusest A. H. Tammsaare romaanis "Kõrboja peremees". – *Keel ja Kirjandus*, nr 11, lk 745–755.
- Tüür, Kadri 2003. *Eesti looduskirjandus: määratlus ja klassifikatsioonid*. Magistritöö. Tartu: Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskond, semiootika osakond. Käskiri.
- Tüür, Kadri 2004. Nature writing and intersemiosis. – *Intertextuality and Intersemiosis*. Eds. Marina Grišakova, Markku Lehtimäki. Tartu: Tartu University Press, pp. 151–167.
- Vinkel, Aarne 1997. *August Mälk*. Tartu: Ilmamaa.

Allikteosed

- Carson, Rachel 1968. *Hääletu kevad*. Tlk Ain Raitviir. Tallinn: Valgus.
- Ehrmann, Karl 1935. *Õngelatiga mööda Võrumaad. Kalakirjad ja miniatüürid*. Võru: V. Pohlak.
- Ernits, Peeter 2003. *Mõned mu naabrid*. Tallinn: Varrak.
- Fischer, Elmar; Fluss [Teaste], Alfred; Kant, Edgar; Kask, J.; Maide, Johannes; Parts, Anton; Tammekann, August; Vilberg [Vilbaste], Gustav 1923. *Turist Kagu-Eestis*. Tartu: Tartu Turist-Ühing.
- Itse, Birgit 2005. Jalutuskäik saladusliku Naissaare keskrajal. – *Eesti Loodus*, nr 2, lk 38–41.
- Jakobson, Carl Robert 1867. *Kooli Lugemise raamat. Kirja pannud C. R. Jakobson, gümnaasi koolmeister. Esimene jagu. 80 pildiga*. Tartu: H. Laakmann
- Jõgisalu, Harri 1981. *Nõiutud allikas*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jõgisalu, Harri; Tihkan, Lembit 2004. *Kohtumised...* Tallinn: Ilo.
- Jüssi, Fred 1966. *Kajakad kutsuvad. Saaremaa, Vilsandi ja Vaika saarte linnuriigist ja loodusest*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jüssi, Fred 1972. *Merest sündinud*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Jüssi, Fred 1986. *Jäälõhkuja*. Tallinn: Valgus.
- Jüssi, Fred 1995. *Sügis*. Tallinn: Eesti Loodusfoto.
- Jüssi, Fred 1999. Mälestuskilde Vilsandi radadelt. – *Looduse Häääl / Postimees*, 20. mai, lk 2–3.
- Kaldur, Marko 2004. *Rännates läbi Eestimaa*. Tallinn: Äripäeva Kirjastus.
- Kampmann, Mihkel 1905. *Kooli Lugeseraamat*. Tallinn: A. Busch.
- Kampmann, Mihkel 1918. *Eesti kodumaa. 1. osa, Põhja-Eesti*. Tallinnas: G. Pihlakas.
- Kangro, Bernard; Uibopuu, Valev (toim.) 1955–1957. *Meie Maa 1.–4*. Lund: Eesti Kirjanike Kooperatiiv.
- Kaplinski, Jaan 1989. Jää ja kanarbik. – *Looming*, nr 11, lk 1443–1457.
- Kaplinski, Jaan 2000. Läbi metsa. – *Kirjutatud. Valitud luuletused*. Tallinn: Varrak, lk 765–784.

- Kask, Edgar 1977. *Tee vaikusesse. Muraka soostik*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kask, Edgar 1978. *Värviliste liblikate lend*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Kask, Edgar 1995. *Kuuvikerkaar*. Tallinn: Olion.
- Kask, Edgar 2002. *See müstiline armastus*. Tallinn: Avita.
- Kask, Edgar 2004. *Önnemudel*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- Kirss, Kaarel; Lilberg, A.; Port, Jaan; Tasa, Edur 1934. *Looduse suikumine taliuinakusse. Loodusloolisi saateaineid algkoolile 1*. Tartu: Loodus.
- Kumari, Eerik 1966. *Lindude laht*. Tallinn: Valgus.
- Kunder, Johann 1879. *Weikene Looduse õpetus. Eesti alamatele koolidele kirja pannud Johann Kunder, Kooliõpetaja Rakveres, Wiru-maal. Eesti Kirjameeste Seltsi Toimetused 22*. Tartu: Schnakenburg.
- Kuresoo, Rein 2001. *Loodus on lähedal*. Tallinn: Maalehe Raamat.
- Leito, Tiit 1984. *Aastaring laidudel*. Tallinn: Valgus.
- Leito, Tiit 1994. *Vaikuse värvid*. Tartu: Eesti Loodusfoto.
- Leito, Tiit; Önnepalu, Tõnu 1999. *Vete sinisel piiril*. Tartu: Eesti Loodusfoto.
- Lepasaar, Juhan 1989. *Laaneteedel*. Tallinn: Valgus.
- Lepasaar, Juhan 1996. *Laanetagused*. Kohtla-Järve.
- Lepasaar, Juhan 1997. *Sooradadel*. Kohtla-Järve.
- Lepasaar, Juhan 2003. *Kevadest kevadesse*. Tallinn: J. Lepasaar.
- Ma-rahwa... 1856 = *Ma-rahwa kalender ehk Täht-ramat 1856*. Tartu: Laakmann.
- Ma-rahwa... 1857 = *Ma-rahwa kalender ehk Täht-ramat 1857*. Tartu: Laakmann.
- Maa-rahwa... 1858 = Narva käük. – *Maa-rahwa kalender ehk Täht-ramat*. Tartu: Laakmann, lk 25–36.
- Maa-rahwa... 1860 = Lustisõit pühiks. – *Maa-rahwa kalender ehk Täht-ramat*. Tartu: Laakmann, lk 36–41.
- Maa-rahwa... 1861 = Lustisõit pühiks. – *Maa-rahwa kalender ehk Täht-ramat 1861*. Tartu: Laakmann, lk 26–33.
- Masing, Uku 1996. *Mälestusi taimedest*. Tartu: Ilmamaa.
- Masing, Viktor 1984. *Sinasõprus tammega: pilte ja teadmisi, lugemist ja tegemist terveks aastaks*. Tallinn: Valgus.
- Masing, Viktor; Rebane, Harald 1996. *Kase aasta: teaberikast lugemist ja tulusat tegemist*. Tallinn: Avita.
- Murakin, Ants 1947. *Paani riik. Põgusaid matkavaatlusi keset sajapalgelist kodumaa loodust*. Vadstena: Orto.
- Mälk, August 1934. *Jutte lindudest. E.Ö.L. Noorsooraamat 27*. Tallinn: A. Mälk.
- Parijõgi, Jüri 1929. *Kevad kutsub. Reisimälestusi Muhu- ja Saaremaalt. Noorusmaa reisivestete kirjastik 2*. Tallinn: Eesti Õpetajate Liit.
- Parijõgi, Jüri 1937. *Alutaguse metsades. Matkamälestusi*. Tartu: Loodus.
- Piik, Jüri 1958. *Matsalu roostikus*. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus.
- Piiper, Johannes 1935. *Pilte ja hääli kodumaa loodusest. Loodusesõbra muljeid maalt ja merelt*. Tartu: Noor-Eesti.
- Pöldmaa, Kustas 1973. *Koduvetel. Veekogude elustikust*. Tallinn: Valgus.

- Pöldmaa, Kustas 1975. *Kodumets*. Tallinn: Valgus.
- Pöldmaa, Kustas 1976. *Nurmelt ja niidult*. Tallinn: Valgus.
- Pöldmann, Gustav 1933. *Minu kodutiik*. Tallinn: Kooperatiiv.
- Rebassoo, Haide-Ene 1972. *Laidude raamat*. Tallinn: Valgus.
- Rebassoo, Haide-Ene 1975. *Botaanilisi kilde 17 Hiiumaa suvest*. Tallinn: Valgus.
- Relve, Hendrik 1981. *Vahtral on sünnipäev sügisel*. Tallinn: Valgus.
- Ridala, Villem 1921. *Ringi mööda kodumaad*. Tallinn: Maa.
- Silla, Vasso 1924. *Rändur Eestis. 50 marschruuti läbi Eesti*. Tallinn: E.S.S. "Kalevi" Turist-osakond.
- Sirge, Rudolf 1979. Rabamännid. – *Teosed*, 5. kd. *Lühiproosa II*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 274–304.
- Spuhl-Rotalia, Jaan 1896. *Kodumaa kalad: Eesti-, Liivi- ja Kuuramaa wetes ning Läänemeres elutsevate kalade looduslugu, nende püüdmine kunstliste abinõudega, kasvatamine, kunstlik sugutamine ja kalatiikide asutamine*. Viljandi: A. Peet.
- Tammsaare, A. H. 1988a [1915]. Koitjärvelt I. – A. H. Tammsaare. *Kogutud teosed*, 16. kd. *Publitsistika II*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 56–61.
- Tammsaare, A. H. 1988b [1920]. Saaremaa veste. – A. H. Tammsaare. *Kogutud teosed*, 16. kd. *Publitsistika II*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 683–693.
- Thom, Alma 1932. *Vilsandi linnuriik*. Tartu: Loodus.
- Tooming, Osvald 1975. *Puude taga on mets*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Turovski, Aleksei 2004. *Loomult loom*. Tallinn: Varrak.
- Vilberg, Gustav 1921. *Harjumaa. Maateadusline lugemik*. Tartu: Loodus.
- Wilberg, Gustav 1923. *Kodumaal rännates I*. Tallinn: Rahvaulikool.
- Vilberg, Gustav 1923–1924. *Kodumaal rännates II–III*. Tallinn: Eesti Kirjastus-Ühisus.